

Böhm Károly esztétikája.

Az evangélikus tanáregyesület áldozatkészségéből végre megjelenhetett a Böhm életművének, az Ember és Világának VI., ez idő szerint befejező kötete, *Az esztétikai érték tana*, ez is a Böhm hagyatékát a legnagyobb hűséggel gondozó Bartók György által sajtó alá rendezve, mint a két előző.

A cím pontosan megjelöli a témakör beletagolódását a rendszerbe: az általános értékelméletnek elágazása az esztétikai érték tana, s befejező rész abban az értelemben, hogy a szépség és módosulatai magyarázatával a filozófiai rendszer megoldotta feladatát: az igaz, jó és szép elválaszthatatlan egységének utolsó tagját is átvilágította a *végiggondolás* egységesítő filozófiai világosságával; — ilyen tudatban fogadjuk ezt a kötetet befejezőnek, de már itt, előljáróba is, el kell mondanunk azt a váradalmat, hogy áttanulmányozásának egyik, nem is utolsó hatása az lesz, hogy egy *kiegészítő* kötettel ezt az esztétikai anyagot gazdagítva kívánja látni bizonyosan minden olvasója. Ezt mindenek előtt azért, mert a kiadó előszava elmondja, hogy a Böhm hagyatékában az esztétikai anyagnak több kidolgozása maradt — ő természetesen a legértettebbet választotta alapszövegnek, — ezen kívül olyan részletkérdések is, melyek ebbe a keretbe nem is kaphattak volna helyet; — *ezek* megismerése éppen olyan nyeresége volna esztétikai irodalmunknak, ha a mainál sokkal gazdagabb volna is, mint azok a fogalmazások, melyek a Böhm nézetei fejlődését mutatják s amelyeket, mint variánsokat, éppen olyan tartozása volna közkinccsé tenni a magyar közönségnek, ahogy a *Dilthey* vagy *Lask* s a többiekét sietett azzá tenni a német kegyeletérzés. A szépség kérdését illető tanulmányait Böhmnek annál inkább megilleti ez az érdeklődés, mert kezdettől fogva a legélelnebben foglalkoztatta az esztétikum kérdése, — a *Greguss* Ágosttal folytatott irodalmi vitája adta „első sarkantyúit“, ahogy maga mondta, — kétszeresen tanulságos volna, végigkísérni fejlődését, amíg az esztétikai érték tanához eljutott.

Közvetlen hatása a kötetnek minden olvasójában, aki komolyan az okulás szándékával veszi kezébe, az lesz, hogy igazolva és beteljesedve látja azt a régi tételt, hogy a szépséget és rokonságát csak egy filozófiai rendszer keretében

lehet maradék nélkül értelmezni, ehhez se a lélektani, se a történeti empiria nem segít hozzá, hiszen ezek csak a kérdést teszik fel — ha ugyan el nem sülyeszítik a mindenféle egyveleg kirakatszerű mutogatása közben; a műtörténések néha meglepő naivsága, mikor az esztétikum kérdéseire kerül a sor, igazolja a Böhm humorizáló kritikáját az efféle „ragout” kínálgatása fölött. Sajátságos jelenség, hogy a szépség csak későn jelenti be ezt az igényét, hogy a világmagyarázat végső fogalmaiból nyerje értelmezését, pedig a Platon mély elméje már megadta ezt az alapvetést, mikor a szofista felszínesező kapkodását (Hippias maior) rendre utasította az egyetlen komoly kérdéssel: mi a *szép* a sok tényleges szép dologban. Ezért maradt meg közkincsül az olyan értelmezés, mint a *Plotinosé*, hogy a szép az érzékiségen átszűrődő szellem, — pedig igazában véve csak az ő világképében van helye és értelme s a vele rokonokban, mint a Hegelé, — mert a szépség tünékeny és testetlen valósága így bele van kapcsolva a kozmikus erők rendszerébe, s ami csupa ráadásnak és játéknak tetszhetik a komoly és életbevágó valóságra, végre szerves alkotó mozzanatnak derül ki. Az *igazról* mindenki kiérzi az első felületes utánagondolásra is, hogy világbíró hatalom, amit jelöl, törvényei kozmikus hatalmak, követésük létfeltétel; a *jóról* hasonlóan: mert a jó a felismert igaznak öntudatos és önkéntes megvalósítása a cselekvés világában, de a szépség? nem a valóság nyomásától való menekvés tündérútja? Csak későn eszmél rá az ember, hogy a szépség *megteljesedés*: az igaznak és jónak nincs másutt teljes valósága, csak ott, ahol a szépség formájában jelenik meg, a művészi ábrázolásban vagy a természet egy-egy igazán játéknak tetsző jelentében, — mintha az igazság és a jóság teljes valósággá lett volna bennök. Miféle varázserő kelti ezt a hatást a szépségben?

Ez nyilvánvalóan a legmélyebb magyarázó réteg fogalmaira utal, amit a hagyományos műszó *metafizikának* nevez, ahol a legmélyebbet mondja el minden tudomány abból, amit mondani egyáltalán képes a maga tárgyáról; ezért nem nyugszik meg az értelem pusztá empiriával, ha még olyan nyomós oka van is húzódozni a metafizikától, mint volt *Fechnernek* a mult század közepe után, a hegeli metafizika s ezzel minden metafizika teljes bukása után, amikor elégséget tartotta a tények óvatos összegyűjtését és felsorolását, s *alulról* akarta felépíteni, amit amaz *felülről* próbált; — az óvatosság nem sokat használt: egyik metafizika helyébe egy másik lépett, s a Fechneré nem igényelhetette, hogy jobb, mint aminek helyébe elkerülhetetlenül odaállott. Ez azt teszi egyszerű szóval, hogy az esztétika sorsa is a metafizika sorsától függ, s a Böhm jelentőségét az biztosítja a szépség magyarázatában is, ami az egész világmagyarázatában: hogy egy igazolt metafizika alapjáról értelmezi a szépet is.

Ezt a metafizikát az érték elméletében érlelte Böhm azzá a korszakos tanrendszeré, aminek legszigorúbb bírálói is elismerik (Pauler Ákos). Az *axiologiában* (Az Ember és világa III. kötete) éri el Böhm életműve *akméjét*. Az alapelv, melyet Kanttól tanult s nálánál hívebben senki se folytatott azok közül, akik Kantnak köszönik elméjük megvilágosodását, hogy a filozófia egyetlen teendője: a tapasztalat tényének magyarázata, a létesítő előfeltételekből: a tapasztalást végző funkciókból, amelyekkel a tapasztaló alany *a magáéból visz valamit* a tárgyba, melyet aztán ismerő munkájával megismer, — romolhatatlan bizonyossággal megnyerte igazolását a *Dialektikában*, amelynek történeti jelentőségét úgy lehet összefogni, hogy befejezte a metafizika értelmezésének azt a reformját, amelyet Kant indított meg s amely a metafizikát azon funkciók felkutatásának ismerte föl, melyek a világgépet létesítik, úgy, hogy a hagyományos metafizika minden fogalma megmarad érvényben, de éppen csak most nyerte meg értelmét: azokat a funkciókat jelenti mindenike, amikkel a tapasztaló alany megalkotja a maga tapasztalatait s ezekből világgépét.

Ennek a Kanti örökséget elmélyítő elvnek volt diadala, mikor az *Axiologia*, az érték elmélete, a tapasztalatot létesítő s ezért magyarázó tevékenységek közt felismerte a legmélyebbet: az értékelés szerepét és alkatát; felismerte, hogy a tapasztalat megformálásában az értékelés a vezető szerep, — igen, mert ezzel kapcsolódik belé a tapasztaló alany a valóságba, azért létfeltétel reá nézve az igaz ismeret, a valóság lényeges mivoltának ismerete, éppenúgy, mint a jó cselekedet, mert ez meg a saját maga lényegének kifejtése, megvalósítása, — ennek a fordulatot jelentő felismerésnek volt jeliséje és kifejezése, mikor Böhm azt mondta, hogy az emberben mindinkább a művész kezdte érdekelni, aki a maga világgépét megalkotja s ebben magát fejti ki, úgy hogy az *imago mundi* objektív képén át az ő formáló funkciói nyilatkoznak meg.

*

Ebben az értéktani alapvetésben van fundálva az esztétikai érték magyarázata is, s ezt a jelen kötetben nem is ismétli Böhm, hanem felteszi, ezért jogosan figyelmeztet a kiadó erre az összefüggésre s utal az *Axiologia* előzetes tanulmányára. Az esztétika érték tana természetesen ott folytatja, ahol az általános értékelmélet a maga teendőit befejezte, kimutatva, hogy más viselkedés az, amellyel a tapasztaló alany a szépséget megtapasztalja, a szép tárgyat maga elé állítja, mint amellyel a valóságot egyszerűen tudomásul veszi vagy kötelessége anyagául nézi, ahogy Fichte mondta: ott nyerte meg az igaz, szép és jó viszonya az elvi megoldást: az igaznak jóvá kell lennie, mert — mert az elméleti viszonyulással felismert igazat az életfolytatásnak kell realizálnia, az igaznak

és jónak széppé lehet válnia, ha — ha az *aisthézis*, az érzéki észrevétel számára hozzáférhetővé lehet tenni, ha szemléleti valósággá válhatik — éppen ennek feltételeit fölkeresni, az esztétika feladata, amely így az értéktannak valóban befejező része lesz.

Ez a gondolatmenet túlemeli az esztétikát a csupa empirikus pepecselés fontoskodásain s megóvja a metafizikai lélekendezés üreskedésétől. A szépség, az esztétikum, nem az érzékek csiklandozása, magasabb fajta *hedoné*, nem is az ontologiai vonásokon túlról a tárgyba kerülő metafizikum, hanem ezekben a vonásokban megnyilatkozó alkati tényező, aminél fogva *új értéket nyer a tárgy*, ha igazán érvényesülhet benne ez az *új tárgyformáló vonás*. Az igazi filozófiai szellemnek ez a magaslati levegője kíséri el s veszi körül az olvasót az esztétikai fejtegetések e rendszeres részében, amelynek nincs szüksége mentegetőzni azért, hogy a szépséget kívánja magyarázni, ahogy *Fechner* még szükségesnek érezte mentséget keresni azért, hogy orvos létére a szépség problémájába fog, olyan magától értetődő természetességgel nyílik az út a filozófiai alapvetésből az esztétika rendszeres felépítéséhez.

*

A módszeres elv itt is az, ami az egész filozófiai programban: a tapasztalat elemzése, hogy a létesítő funkciókat az eredményből felismerhessük, mert a szépség és rokonsága vagy módosulatai: a fennséges, bájos, stb., a tapasztalati valóságban vannak s abból lesznek birtokunkká; ebből magától kínálkozik a követendő eljárás elve: az esztétikai magatartást elemezni szét, hogy sajátos alkata megvilágosodjék, aztán a tárgyat, amely ezt a sajátos viselkedést kelti, mert sehol se látszik meg olyan tisztán, mint ebben a viszonyban, hogy mennyire egymásnak megfelelő fogalom-pár az alany és a tárgy, hogy csak egy alanyra nézve van tárgy és viszont, s az esztétikai viselkedés elemzése mutatja meg a legtisztábban, hogy nem külön van valahol egy kész tárgy s az valami mechaniko-mágikus módon afficiálja az alanyt, hanem hogy úgy kell minden esetben az alanynak magának megalkotni azt a tárgyat, hogy igazán az legyen reá nézve: magával szembe-sített, *objiciált*, s ezzel a maga személyes valóságába beléhor-gonyzott korrelatív kiegészítő valósága saját magának.

Az esztétikai magatartást pedig jellemzi az az uralkodó vonása, hogy tisztán csak tiszta szemlélet, a munkától felszabadult ember tevékenysége; — ezt a felszabadulást is csak a valóságra forduló nagyon is komoly munka jutalmául kapja az ember, — itt van amaz érdektelenség forrása, melyet Kant óta annyit vitatnak az esztétikai viselkedés s a szépség magyarázóit s egyszersmind annak az egyszerű ténynek kulcsa, hogy annyit képes az ember esztétikai szemlélete tárgyává

emelni, amennyit a valóságból megértett, a természetből s az emberi lélekből, megértett azzal, hogy megvalósította gyakorlatában annak törvényeit. Annyira emelkedhetik oda, hogy mindez tisztán *jelenéssé* légiesedjék előtte.

Mert ez a *jelenés-volta* jellemzi az esztétikai tárgyat; az érzéki, anyagi dolog transparenszé nemesedik, a súlyos kő, a tánc, a dráma magával sodró lüktetése mind jelenéssé lesz, éppúgy, mint a viharos tenger vagy a mozdulatlan masszív hegycsúcsok, s amíg az esztétika erre az elemi tényre nem eszmél rá, hiába próbálja a szépet úgy rakosgatni össze „elemiből“, ahogy az öntudatos lelket a maga alkotásaiból az atomizáló lélektan, egyazon naiv önáltatással. Ez a szemléletalkotó látási mód az előfeltétele minden esztétikai tapasztalatnak s csak ezzel nemesednek esztétikai érték hordozóivá az ontológiai kategóriák, mint az egység a sokféleségben vagy a szimmetria s a többiek.

*

Ilyen szemléletekre mindenki képes, akinek funkciói rendszeresen működnek, — de a legkevesebb ember képes arra, hogy ilyen szemléleteit, ha még olyan élénkek és életteljesek is, valamely érzéki közegben, anyagi hordozóban, izomvetítéssel állandósítsa, — aki erre képes, az a művész, s ezzel az esztétika egyik legvitásabb kérdésének megadta egyszerű nyitját: a szépség kérdése s a művészet organikus magyarázata itt forrik össze organikus egységbe, s amit a művészi alkotás mindig nyílt titoknak maradó folyamatából komoly tudnivaló gyanánt az elmélet kiemelhet, azt ebben a természetes fényben sokkal tartalmasabb tényekből tudatosíthatja, mint a mindenféle misztikus homályba burkolózó lelkendezések valaha tehettek; a Böhm congeniális elemzéseit egyszerre lehellik a mélység hódító pathosát és az étheri finomságú gyökérszálak kiérzésére vivő belsőseget.

Egyszersmind a művészetek felosztására, erre a szintén izgatón bonyolult kérdésre is, természetes és egyszerű elvet nyert Böhm az esztétikai alkotás folyamatának elemzéséből. A hagyományos felosztás a tér- és időbeli művészetek sémájához tapad; hogy nem hatol előre a legmélyebb gyökerekig, mutatja *Dessoir* felosztási tervezete, melyet Böhm közöl (az *Aesthetik u. allgemeine Kunstwissenschaft* első kiadásából), mint a legkörültekintőbbet az idevágó elgondolások közül. A felosztási alapot Böhm a művész lelkéből kivetítendő inger természetében találja, amely — ha egyszer az egész testet egész testtel „utánzó“ *pantomimé* fokán túlra képes emelkedni a vetítés, — vagy a gégefő, vagy a kéz preformált pályáin ömlik ki s a művész intuíciója tévedhetetlen bizonyossággal engedi is a témát erre a neki való útra, — az egyikből kibontakozik az ének és a zene sajátos világa, a másikkól a rajz s az építés s a szobor, s a két sor fölött — logikailag, nem időileg — a

szó, mint amely a tiszta jelentést ismételni képes s ezzel magasabb egységbe foghatja a többi kifejező eszközöket s a scenikai művészetek formáival az élet legtartalmasabb ábrázolását adhatja.

Mert a művészi alkotás célja, *entelecheiája*, mindenütt ugyanaz: a jelentést, mely a művész lelkét eltölti, s amelyet éppen olyan világosan lát, mint a tudós a maga tárgyát, de sokkal tartalmasabban, mert egész szemléleti teljességét látja, mielőtt kivetítné magából, éppen ezzel a szemléleti üdeséggel belevetíteni a neki megfelelő érzéki közegbe, — ezért nevezte az Axiologia a művészt gyakorló filozófusnak, aki a jelentések értelmét tudja s azért képes ki is fejezni; nem a fogalmi ismeret elvont formáiban, hanem az élet lüktető mássában, — bizony, „égi mássában“, amivé egy négy soros dalocska éppúgy nemesedhetik, mint egy néhány vonalból álló rajz. A valóban ily „égi mássává“ akkor nemesedik az alkotás, ha a jelentés, amelynek egyedül van joga kifejeztetését várni a művésztől, megnyerte a maga *önformáját*: ez az így megteljesedett belső életforma ömlik belé az érzéki anyagba s ha odabenn megtörtént vele ez az örökre nyílt titok: az életfakasztás titka, akkor az érzéki formában csodálhatjuk erejét, mert az a megjelenési forma valóban magában rejti mindazt a nyílt titkot, amit az elemzés mindig azzal a tudattal kezdhet analizálni, hogy csak nagyon is hódolattal teljes és alázatos szívvel fogadott tapasztalatok tudatosítására vállalkozhatik, mikor esztétikai magyarázatba fog, — éppen ennek jutalmát kapja abban a nyereségben, hogy állértékeket le tud leplezni, az esztétikai gyakorlatban és álmagyarázatokat hasonlóan az esztétika tudományos próbálkozásaiban.

*

Az esztétika ilyen magyarázó elveinek igazolását láthatjuk az esztétikai kategóriák: a szép, a fenséges, bájos stb. értelmezésében, valamint az egyes műfajokéban, melyek közül Böhm mindenképp előtt és fölött a költészetet tárgyalja, a képzőművészeteket kevésbé; szándékosan hagyja ki érdeklődése köréből a zenét. Ebből a rendkívül gazdag és az élmény üdeségét lehellő részből csak egy kérdést lehet itt elővennünk, illusztrációjául a szellemnek, amely élteti az egész művet s azt bizonyítja, hogy a fogalmazás elvontságáig csak az képes érlelni a gondolatot, akinek tartalmas és üde szemléletei vannak, de aztán ezt a szemléletet — értelmezni is tudja a magyarázat természetének ismerete alapján, akkor aztán az ezernyi szemléletből igazán kikristályosul a jelentés tiszta értelmi alakja, mint a millió rózsalevélből a csöppnyi rózsaoaj, s mindeniknek íze, illata együtt van abban a csöppben. — Ez a tragikum kérdése.

Az esztétikának a tragikum kérdésében voltaképpen csak egy feladata van: mutassa meg, hogy hogyan lesz a tragikum esztétikai tárgyá. Ebben azonban az van elismerve, hogy valahol valakinek meg kell magyarázni a tragikumot, mint tény, amely ott van a valóságban, *mielőtt* az esztétikai ábrázolási kedv tárgyává tenné. S a magyarázat ugyancsak sokféle szál kielemezését követeli; mert íme: a hagyományos felfogás szerint, amely Aristotelesre épít, a tragikus hős bűnt követ el, tragikus vétséget, s ezért bűnhődni kell; az első érdekelt tudomány tehát a kérdésben az etika. De az erkölcsiség s így a bűn kérdését döntően befolyásolja a nagy kérdés: követhet-e el bűnt az ember, van-e hozzá módja: van-e szabad akarata, ami nélkül nincs bűn? Ezzel pedig benne vagyunk a legforróbb metafizikában, s ha azt mondja valaki Spinosával, hogy az egyes ember csak buborék s az egyén csak a vízesepp beleveszése a végtelen óceánba, éppúgy kizárja világtól a tragikumot, mint aki a vallás nyelvén azt mondja, hogy ez a föld nem igazi hazánk, oda túl van az, itt tehát csak hazatérésről lehet szó — őszinte következetesség csak egyet mondhat erre: itt sincs tragikumnak lehetősége, amint a *Muraközy* érdekes tanulmánya (a Ravasz-émlékkönyvben) világosan mutatja is.

Az igaz és téves összezavarodásának ebből az őszobójából, amivé ezek a dúsan termő csirák elfajulni engedték a kérdést, Böhm az érték gondolatával nyitja meg a természetes kivezető utat. A tragikum egy magasabb rendű érték vergődését és szétomlását jelenti egy alacsonyabb érték támadására, s mi ezt a gyötrelmes látványt azzal a tudattal nézzük, hogy a szenvedő sorsában a mi sorsunk tükröződik, — a *végesség* mementója ráz meg benne, sehol olyan erősen, mint itt, a halál végzetszerűsége se ennyire, mert létünk értelme és igaz tartalma soha sincs megrázóbban megvilágítva, a villámfény erejével, mint mikor az a kozmikus hatalom nyilatkozik meg, amely az egyetlen értékes valóságot: a szellemiséget, veszélyezteti, pusztán azért, mert végességünk lerázhatatlan része, hogy ellene támad igaz mivoltának. Nincs abban egy szemernyi bűn se, ha a megtámadott magasabb rendű érték viselője, éppen, mert tudatában van ennek az értéknek s tehát felelősnek érzi magát érte, védekezik a támadás ellen, ha Bánk meg akarja torolni a feleségén elkövetett gyalázat-bűnét, — minél védtelenebb, annál inkább; ezt a védtelenséget emeli ki Böhm a félrevezető szempontok helyett; — a *hybris* gondolatával az a helyes csira él, hogy lehet megérdemelt szenvedés, amit az aránytalanság tapasztalata az értékesség és gyümölcsötzetése közt jogosnak minősít és igazságosnak; de kicsinyes dolog „hibák után szaglászni“ a tragikus hősben, mert ezzel a tragikum egzisztenciális és kozmikus fennsége „nyárspolgári mulatság“-gá alacsonyodik, amivé Aristoteles tette is. Az

ártatlan lélek is tragikus, sőt még inkább az, — Antigone, Desdemona, — s a való tény, mondja Böhm, az, hogy a két-féle érték összeütközésének látványakor az erkölcsi megítélés eszünkbe se jut; a szájalom és a félelem, amiben Aristoteles az uralkodó érzést megjelölte, sokkal mélyebb rétegből fakad: az értékelő tudat alapmegrendüléséből, melyet a vallásos vigasztalás enyhíthet, de nem volna oka eltörölni vagy gyöngíteni a tragikum tudatának elmélyítő jelentőségét.

*

Ime a gondolatrendszer alkatának és szerkezetének váza, melyet a leggazdagabb és legfinomabb esztétikai tapasztalatok töltenek ki étellel — s amely ezt a gazdag élménycsomót magyarázni is tudja. Mert a Böhm érdeklődése itt is, mint egész élete művében, amint maga nem egyszer elmondta jellemzésül, nem a részletek, a tapasztalat *bathosának* teljes és kimerítő összegyűjtésére irányult, bár, bizonyosra vehetjük, ebben a munkában is kitűnt volna, — hanem a tapasztalat gazdagságát éltető elvekre s az álláspontra, melyről igazán az egészet igaz összefüggései szerint lehet látni és azért magyarázni, nemcsak „szemlélni“.

S aki egész filozófiai kultúránkat s benne az esztétikai számotadás helyzetét ismeri, tudhatja, hogy nagyobb jótéteményt el se lehet gondolni, mint ha valaki éppen ennek az elvi látásra készítő s talán kényszerítő látási módnak ilyen végigmenő kifejtésével fordítja tekintetünket a végső fogalmak, a törzsfogalmak s a velök elvégzendő alapvetés felé, s ebben a tudatban szabad mondanunk, hogy egész filozófiai kultúránk megtermékenyítését várhatjuk a Böhm életművének ezen betetőző részétől, mert kíváncsivá teheti azokat is, akik a végiggondolás komoly vágyával talán nem forgatták könyveit, az alapvetésre, s filozófusnak ennél nagyobb és igazabb hatását nem lehet várni. Hátha aztán ezzel az érdeklődéssel megjön a kíváncsiság s vele a felelősség tudata arra is, hogy ami még ott várja megjelentetését a kézirati hagyatékban: a filozófia történeti, lélektani, logikai előadások s annyi más, egyszer szintén napvilágot lásson, s beleáramolhassék gondolatébresztő hatása a magyar filozófiai köztudatba.

Tankó Béla.